

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ЧИННИКА КОНСОЛІДАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Коломієць Т.В.

Стаття присвячена розгляду проблеми сутності та генези національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства.

The article is devoted to consideration the problem of essence, genesis of national identity as a tool of consolidation of the modern Ukrainian society.

Статья посвящена рассмотрению проблемы сущности и генезиса национальной идентичности в качестве инструмента консолидации современного украинского общества.

Ключові слова: «ідентичність», «національна ідентичність».

Необхідною умовою існування громадянського суспільства в Україні є формування збалансованого державного простору, що ґрунтується на ідеї консолідації. Становлення національної ідентичності виступає однією з передумов консолідації суспільства.

Процес становлення та генези понять «ідентичність», «ідентифікація» досить широко висвітлений у соціально-філософській, психологічній соціологічній літературі [1, 4, 5, 6, 9].

Поняття «ідентифікація» в науковий обіг було введено З.Фройдом у есе «Психологія мас і аналіз Я» (1921). «Ідентифікацію» він визначає як асиміляцію одного Я з іншим Я, внаслідок чого перше Я поводить себе в певному розумінні так само, як і друге, імітуючи його і в повному сенсі вбираючи його в себе [9]. На думку З.Фрейда, кожен індивід є частиною маси, пов'язаною з нею за допомогою сіткі ідентифікацій. Тому ідеал власного Я вибудовується індивідом шляхом відносно свідомого обирання різноманітних взірців та моделей поведінки. Процес ідентифікації виконує подвійну функцію: по-перше, він включається в більш широкий процес соціалізації і по-друге, виконує функцію адаптації. Послаблення і тим більше розрив ідентичностей призводять до перетворення повсякденного оточення людини в незрозумілий, чужий, ворожий світ. Такий стан З.Фрейд називав «психологічним зuboжінням мас» [9].

Ч.Кулі та Д.Мід розробляють проблемне поле ідентичності, оперуючи традиційним поняттям «самість». Вступаючи в полеміку з біхевіористськими теоріями особистості, Д.Мід переконливо показує, що особиста цілісність, тобто «самість» не є а ригідною людської поведінки, а формується з властивостей, що продукуються в результаті соціальної взаємодії (інтерації). Індивід з самого початку є соціальним утворенням: він бачить і формує себе таким, яким його бачать інші. У зв'язку з цим висувається концепт «дзеркальної самості» (the looking-

glass Self), у якому Я-ідентичність та Інший невіддільні один від одного. Розрізняють дві складові «самості» – ме та І. Перша є результатом інтерналізації соціальних ролей та експектацій, друга виступає активною інстанцією, завдяки якій індивід може не лише ідентифікуватися з інтерналізованими ролями, а й дистанціюватися від них. На думку Д.Міда, індивід набуває власного «модального» Я тільки через групову діяльність, немов би приміряючи на себе ролі «усуспільнених інших» [6, с.84]. Праці Д.Міда та Ч.Кулі стали основою концепції символічного інтеракціонізму, в якій Я-ідентичність розглядається одночасно і як фактор, зумовлюючий соціальну інтеракцію, і як її результат.

Синтезував концепцію символічного інтеракціонізму та теорію ролей Е.Гофман, висунувши ідею «драматичної моделі» соціальної взаємодії. Вчений ввів у науковий обіг метафоричне поняття «сцени» (звідси – розуміння суспільного життя як «інсценування»), категорії «само-представлення», «рольової дистанції». Рольова дистанція передбачає здатність індивіда до само-спостереження, рефлексії над власними соціальними ролями, що уможливорює появу ідентичності. Важливого значення для розробки теорії ідентичності набуло розроблення Р.Мертоном поняття «референтної групи», оскільки, на думку вченого, ідентичність індивіда формується у результаті співвідношення індивіда і значущого для нього колективу [6, с.85].

Значно розширив межі дослідження ідентичності Е.Еріксон. Ідентичність він розглядає як почуття органічної належності індивіда до певної історичної епохи та властивого їй типу міжособистісної взаємодії. Ідентичність припускає гармонію властивих їй ідей, образів, цінностей, вчинків з домінуванням у певний історичний період соціально-психологічного образу людини, сприйняттям його соціального буття як власного [6, с.86]. Е.Еріксон розрізняє два аспекти ідентичності: Я-ідентичність (особистісна) та соціальна

ідентичність. Я-ідентичність складається з двох компонентів: органічного (фізичного зовнішнього образу, природних задатків людини) та індивідуального (усвідомлення власної самобутності, неповторності, устремління до розвитку та реалізації власних здібностей та інтересів. Соціальна ідентичність розподіляється на групову та психосоціальну. Групова ідентичність визначається як належність особистості до певних спільнот, підкріплена суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності з ними. Психосоціальна ідентичність наділяє людину почуттям значущості власного буття в межах даного соціуму з точки зору даного соціуму. Е. Еріксон зауважує, що між соціальною (груповою) та індивідуальною ідентичністю не існує нездоланих меж. Хоча ідентичність – це перш за все усвідомлення індивідом себе як цілого, «безперервність самопереживання індивіда», «тотожність із собою, що продовжується», тобто є особистісною, персональною, існує певний особливий соціальний вимір ідентичності, що визначається як «соціальне Я». Індивідуальна ідентичність є певним видом групової ідентичності, що існує у голові індивіда, а групова являється сумою загальноприйнятих норм та взірців [6, с.86]. Опосередкованим інструментом ідентифікації у Е.Еріксона виступає ідеологія. Для індивіда ідеологічна структура середовища є вкрай необхідною, оскільки без ідеологічного спрощення світу він (індивід) не здатний організувати досвід у відповідності до своїх конкретних можливостей та все більшої включеності в події.

Авторові даної статті імпує думка А.Турена, який зазначає: «ідентичність є усвідомленим самовизначенням соціального суб'єкта», а ідентифікація являється процесом емоційного чи інакшого самоототожнення індивіда чи соціальної групи з іншим індивідом, групою чи взірцем, інтеріоризацією соціальних статусів та засвоєнням значущих соціальних ролей. Прийняття тієї чи іншої ідентичності опосередковує зв'язок ідентифікації як процесу становлення, функціонування та розвитку ідентичності та сигніфікації (процесу реалізації цієї ідентичності в суспільній практиці індивіда або групи) [6, с.83].

Дані характеристики поширюються і на такі складні явища як національна та етнічна ідентичність. Етнічна ідентичність виступає як процес усвідомлення індивідом своєї належності до етнічної групи, що проявляється у когнітивному, емоційному уподібненню індивіда іншим особам, групі. Повнокровне існування етноспільноти,

подальший розвиток її культуротворчих традицій забезпечується самоототожненням особи з своїм етносом. Механізм етнічної ідентифікації має суб'єктивну психологічну природу. Так, суб'єкт убагаць свою подібність із "моделлю", переживає цю подібність, яка може бути і свідомою, і неусвідомленою. Він переживає "вікарні афективні реакції", в яких події "моделі" зачіпають і самого суб'єкта. На етнічність впливають і її підтримують об'єктивні чинники: господарство, культура, мова, релігія, територія. Кожній етнічності притаманні тільки їй властиві вірування, менталітет, стиль і спосіб життя, які ідентифікують особи даної групи [3, с. 118].

Націю потрібно розглядати як групову ідентифікацію з певною послідовністю історичних подій, що набувають вигляду як раціонально обґрунтованого ланцюга взаємопов'язаних явищ, так і міфічної напередзаданості. Різноманітність можливих форм опису долі нації означає також і розмаїття вимірів національної ідентифікації – вона така ж неоднозначна і така ж реальна, як і ідентифікація особистості. Ідентичність виявляється у різноманітності аспектів особистості або нації, які не можуть бути вичерпані, але завжди містять певне ідентифікуюче ядро («регулятивні ідеї») – вибрані моменти долі, що стають символами. Причому, це ядро може утримувати вкрай протилежні елементи – і перемоги, і поразки, і виявлення антиномій народного духу – силу в одні періоди і слабкість в інші [3, с.88].

Нам видається доречним вживання понять «національна ідентичність», «національна самосвідомість» «національна свідомість» у якості синонімів, оскільки вони виражають можливість спрямовувати свою увагу на предмети зовнішнього світу, і водночас, зосереджуватись на станах внутрішнього духовного досвіду, якими супроводжується ця увага шляхом уявлення себе як певної спільноти (нації), усвідомлення її сутнісних рис та відокремлення "ми" від "не ми".

Найважливіші риси національної ідентичності подані у праці Е.Сміта. Він виділяє:

- історичну територію або рідний край;
- спільні міфи та історичну пам'ять;
- спільну масову громадську культуру;
- єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства;
- спільну економіку, можливість вільно пересуватись у межах національної території [7, с. 23].

Формування національної ідентичності (свідомості), - це тривалий, суперечливий, спорадичний процес, детермінований як чинниками соціоісторичного буття, так і зміною самоідентифікації еліти, роль якої у націєтворчому процесі не варто применшувати. Адже, говорячи про континуїтивність націєтворчого процесу, слід говорити перш за все про тяглість корпоративної самосвідомості еліти, яка трансформується у відповідності з процесом конструювання суспільних понять та ідентифікаційних критеріїв.

Більшість вітчизняних дослідників при визначенні початків формування національної свідомості досить чітко фіксують період XVI-XVII ст. А.Бичко та І.Бичко зазначають: «...у XVII ст. в Україні сформувалася впливова і шановна верства інтелектуалів, які «здобували собі прожиток працею свого ума і духа»...Це були мислителі і письменники (церковні і світські), викладачі численних вже у XVI ст. шкіл і професори колегіумів (Острозького і з 1632 р. Києво-Могилянського) та ін. Саме вони насамперед і були носіями українського національного духу, менталітету, про специфічні риси якого вже йшлося (екзистенціально-індивідуалістичне, плюралістичне бачення світу, антеїзм і кордоцентризм, толерантність щодо інших точок зору і вір, відкритість на увесь світ і т. д. [1, с. 63]». Саме цей період характеризується культурною партикуляцією української еліти, спричиненою, перш за все, релігійно-конфесійним чинником: "відокремлення", "відмежування" відбувалось не на національному, а перш за все на релігійному ґрунті. Тому варто прислухатися до думки Г.Касьянова: «...можна погодитись з тим, що в ХУІ-ХУІІ ст. виникли передумови для формування певної форми свідомості, яку згодом, значно пізніше, почали називати національною, і становлення якої відбулося в наступні століття [4, с.287]».

Як відомо, переломним для формування національної свідомості стало ХУІІІст., коли сприйнята і засвоєна з загального дискурсу ідея нації спонукала еліту перейти від династично-конфесійного до національного способу самоідентифікації. На українському ґрунті процес формування національної свідомості ускладнився недостатньою розвиненістю державно-правових традицій, спричиненою колоніальним становищем українських земель у складі поліетнічних імперій. Тому остаточно вирішальним у становленні національної свідомості українців варто вважати ХІХ-ХХ століття.

Оскільки українська державність не існувала як необхідний атрибут життєдіяльності нації, етатистський ідеал став однією з базових соціокультурних цінностей, на реалізацію якої був спрямований весь духовний потенціал політично активної частини народу як в межах України, так і в діаспорі. Цю особливість української діаспори дуже влучно підмітив В.Трошинський: хоча однією з особливостей формування української політичної еміграції являлась внутрішньоукраїнська політична боротьба, незалежно від різниці поглядів і програм, українську політичну еміграцію об'єднувала ідея відновлення національної державності [8, с.16].

Одним із найплідніших теоретиків української національно-державницької думки в діаспорі був О.Бочковський. Хоча вчений не оперує термінами "національна" та "етнічна" ідентичність, на постановку проблеми саме в такому ракурсі вказують наступні поняття: «активне національне усвідомлення», «національне самовизначення», теза «модерна нація - це громадський колектив, усі члени якого національно самоусвідомлені й організовані [2, с.99]». Вчений не обмежується констатацією факту національного самоусвідомлення (ідентичності), він простежує процес переходу етнічної ідентичності в національну: «Народ настільки стає нацією, наскільки усі його шари еволюціонують від пасивної (етнографічної) національності до активної (націогенетичної) [2, с.97]».

Дійсно, коли група відчуває себе спільнотою лише на емоційно-емпіричному рівні (перебуває "в собі") - ми маємо справу з етносом, коли ж це відчуття спільності проявляється на теоретико-правовому рівні ("для себе") - мова йде про націю. Важливою умовою переходу від етнічної до національної ідентичності виступає долучення до клімато-географічних, расово-біологічних, соціокультурних чинників факторів державотворення, спільної організованої релігії, зумовлених бурхливими суспільно-політичними процесами.

У контексті розгляду механізмів реалізації етнічної та національної ідентифікації досить важливою проблемою виступає співвідношення індивідуальної та групової ідентифікації: «Колективне перетворення народу в націю немислиме без активного національного усвідомлення його окремих індивідів [2, с.97]». Процес індивідуальної національної ідентифікації проходить такі основні стадії: 1) виникнення емпатії по відношенню до етнонаціональної групи; 2) становлення ситуативної ідентичності, що виникає на основі емпатії;

3) усвідомлення ситуативної ідентичності та формування надситуативної ідентичності, виникнення ціннісних зв'язків; 4) прийняття усвідомленої надситуативної ідентичності в якості особистісної національної ідентичності. Цей процес значно ускладнюється в умовах поліетнічного соціуму.

Сучасний стан розвитку людства засвідчує наявність яскраво виражених глобалізаційних тенденцій. Як зазначають автори праці «Національна ідея і соціальні трансформації в Україні»: «Відтак, глобалізація постає передусім як тотальний науково-технічний прогрес, який за умови розвитку комунікацій, лібералізації торгівлі і майже стихійних економічних законів надає його активним суб'єктам можливість отримати максимальний прибуток за мінімальних витрат, а також стимулює зближення людей, стандартизацію життя, трансформацію й уніфікацію національних культур і конфесій, тобто зміни в усіх сферах життя на світовому, міжнаціональному і національному рівнях [5, с.202]».

Глобалізація соціокультурних зв'язків виводить їх за межі певного культурного ареалу, прилучаючи до інших культурних еталонів. Беручи до уваги потужний економічний, військовий, політичний потенціал Сполучених Штатів Америки, можна погодитись із твердженням деяких дослідників про те, що сучасна форма глобалізації є американоцентричною.

Як слушно зазначає один з провідних фахівців дослідження національного питання Е.Сміт, почуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення і самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самотутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися «хто ми такі» в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми «наново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я» - або ж принаймні саме так здається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилося змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом [7, с. 26].

Національна ідентичність виступає найбільш значущою і стійкою системою уявлень, оскільки у суспільній свідомості нація переважно сприймається у якості соціокультурної спільноти, члени якої об'єднані як укоріненістю в минуле, спільністю історичної долі, континуїтивністю етнонаціональних традицій, так і загальною культурною перспективою. Незважаючи на закиди про невідворотність універсалістських тенденцій у сучасному постмодерному соціокультурному просторі,

національна ідентичність продовжує виступати одним із могутніх чинників самоідентифікації особистості.

Складність і неоднорідність українського поліетнічного соціуму, що складається із титульного етносу (українців) та близько 130 етнічних груп, значно ускладнюють процес формування спільної національної ідентичності. В сучасних умовах даний процес має спиратися на політичну концепцію нації, основними компонентами якої є наявність історичної території, політико-юридичної рівності громадян, спільної культури та ідеології. В руслі цієї концепції нація є абсолютно новою спільністю людей, яких об'єднує не стільки минуле - спільність походження і мови - (вони, зазвичай, є не причиною, а наслідком об'єднання в єдину державу), скільки майбутнє - проект власного існування та воля до його реалізації. В цьому контексті слід максимально звільнити духовну сферу (історію, мову, культуру) від політичних оцінок, що переходять у політичну спекуляцію і таврування.

Підґрунтям формування національної ідентичності має виступати високий рівень політичної культури і національної свідомості, що досягається завдяки цілеспрямованій послідовній державній політиці у культурній, економічній, соціальній сферах.

Література:

1. Бичко А.К. Феномен української інтелігенції. Спроба екзистенціального дослідження / А.К. Бичко, І.В. Бичко. – Дрогобич, 1997. – 115 с.
 2. Бочковський О. Вступ до націології / Ольгерт Бочковський // Генеза. – 1996. – №1(4). – С. 81-107.
 3. Етносоціологія: терміни та поняття / [Євтух Є.Б., Трощинський В.П., та ін.]. – К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. – 280с.
 4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г.Касьянов; [Передм. В.Лісовий].– К.: Либідь, 1999. – 352с.
 5. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / [Попович М.В., Єрмоленко А. М., Фадєєв В.Б. та ін.]. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. —328с.
 6. Носова Г.Ю. Національна ідея як фактор становлення ідентичності нації. «Міфічність» національної ідеї / Г.Ю. Носова // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / [Попович М.В., Єрмоленко А. М., Фадєєв В.Б. та ін.]. — К. : УЦДК, 2005. – С.79-119.
 7. Сміт Ентоні. Національна ідентичність / Ентоні Сміт. - К.: Основи, 1994. – 223с.
 8. Трощинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В.П.Трощинський; НАН України Ін-т соціології; [Відп. Ред. В.Б.Євтух]. – К.: Інтел, 1994. – 260с.
- Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я»: Пер. с нем. / Зигмунд Фрейд. – М.: АСТ, 2005. – 189с. – (Философия).**